

ԱՅՑ ԹԻՒՐՔԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

(հայ տուրիստի յիշողութիւններից)

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆՑԻ

III.

ՏԱՍՆՈՒԹ ՕՐ ԿԱՐԻՆՈՒՄ

...Բնակեալ ի կեանս իւրեանց
իբրև ի Թանձրամած խաւարի
և ողբէն արգելեալք ի մարմնի
իբրև զկենդանի ի գերեզմանի...

ԵՂԻՇԷ:

(Շարունակութիւն 1)

Նոյեմբերի 5-ին առաւօտեան, երբ բարձրացայ թէյարան-ըն-
թերցարանը, այնտեղ դտայ նստած արդէն մի քանի հոգի: Այդտեղ
էր Թաղիս երկու բօլիս-էֆէնդիներից մինը՝ Մուրադը՝ նիհար, շի-
կահեր, սակաւախօս մի տաճիկ: Դորա կողքին նստած էր Կարինի
հայերի մէջ հռչակաւոր մատնիչ Պօղոս Սարաֆեանի մի աչքով կոյր
որդին, որին ժողովուրդը ծածուկ «Վասակի տղայ, մատնիչի զաւակ»
անուններն է տալիս: Բիլլիարդի սեղաններից մէկի մօտ խաղում էին
երկու երիտասարդներ, մինը՝ հայ, միւսը՝ տաճիկ: Այդ վերջինը կա-
նացի պճնասիրութեամբ էր հագնւած և... «օղլան»-ներից էր:

Կամաց կամաց ընթերցարանը լքուում էր: Առհասարակ հիւ-
րերը իրար հետ վարուողութեան մէջ քաղաքավարի էին. հայերը

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի 4, 5 և 7 համարները:

ամեն բանում աշխատում են զիջանել տաճիկներին, չը հակառակել: Կարինի թուրքերն էլ աւելի աշխարհ տեսած լինելով՝ քաղաքականութիւնից էլ քիչ-միջ տեղեկութիւններ ունին. նրանք տեսան Ներսէսի օրով հայերի յառաջադիմութիւնը և աւելի պատկառանքով սկսեցին վերաբերել դէպի հայերը, վախենալով որ սուր յարաբերութիւնները առանձին դէպքեր յառաջ բերեն: Ահա՛ ինչու համար Կարինում այնքան աչքի չի ընկնում հայերի և տաճիկների մէջ եղած ատելութիւնը:

Ես պէտք է գնայի հեռագրատունը: Յովհաննէս աղան խոստացաւ ինձ ցոյց տալ ճանապարհը. բայց որպէս զի պօլիցիականները չը կասկածեն իւր վերայ՝ իբրեւ մի տաճկահայատակի, որ ռուսահայի հետ մտերիմ է՝ մօտեցաւ Մուրադին և Ալի-էֆէնդուն, որ նոր էր ներս մտել, և յատնեց նրանց, թէ պէտք է ինձ հետ հեռագրատունը գնայ՝ ճանապարհ ցոյց տալ: Այդ խօսակցութեան ժամանակ ես էլ մօտեցայ բօլիս-էֆէնդիներին և կրկին յիշեցրի Ալիին, որ անցաթուղթս բերի:

— Դուք ինքներդ գնացէք սէրայը և վերցրէք, ասաց նա:

— Ո՛չ, ես չեմ գնալ, դա իմ գործը չէ. եթէ վաղն էլ չը վերադարձնէք, ես առանց անցաթղթի կը գնամ հիւպատոսարանը:

— Ձա՛նմ, էսօր երեկոյեան գնացէք վերցրէք, էլի՛, պատասխանեց Ալին:

— Այդ ձեր պարտականութիւնն է և ես հարկաւորութիւն չ'ունիմ անձամբ գնալու:

— Լա՛ւ, վաղը կը ստանաք, միջամտեց Մուրադը:

Հիւրանոցից դուրս գալիս Յովհաննէս աղան հասկացրեց, թէ ինչու պօլիցիան ձգձգում է անցաթղթիս վերադարձնելը. «Կ'ուզեն, որ ինքդ անձամբ գնաս սէրայը, որ բաշ-բօլիսը քեզի տեսնէ, հարց ու փորձ անէ, իմանայ ով ես. կը կասկածեն...»

Մենք անցնում էինք նեղ, ծուռ ու մուռ փողոցներով, որոնց երկու կողմից շարւած էին փոքրիկ տներ, կրպակներ և արհեստանոցներ: Խանութներում, ուր ծախւում են եւրոպական մանուֆատուրային ապրանքներ, դարւած էին և Հայաստանի գործւածներ՝ Բաղէշի կարմիր կտաւ, Վանի շալեր, Արաբկերի մանիսա (բամբակեայ գործւած), Խարբերդի դեազի (մետաքսէ գործւած) և այլն:

Առաջնորդարանի մօտից փողոցի ձախ ճիւղաւորութեամբ զնալիս՝ պատահում էք մի շարք արհեստանոցների, ուր կուզի, աղւէսի, գալլի և այլ գազանների մորթիներից շինում են մուշտակներ: Բարձր-Հաջըր ունի բաղմաթիւ թանձրամորթ գազաններ, որոնց մորթիները մինչև անգամ արտահանում են Ռուսաստանի Նիժնի-Նով-գորոդեան տօնավաճառը:

Կրպակների շարքում աչքի էր ընկնում մի մեծ ամբարանման բարեայ շինութիւն, լայն բացւած դարբաններով:

— Աո խանում կը կենայ Ալեքսանդրապօլցի հարուստ վաճառական մը՝ Մ. աղա Չ.՝ որ Կարին կաշիի մեծ առուտուր կընէ: Կը ձանչնա՞ք զանիկա, հարցրեց Յովհաննէս աղան:

— Լսել եմ նորա մասին, իսկ անձամբ ծանօթ չեմ՝ պէտք է նորան տեսնեմ, գործ ունիմ:

— Մ. աղան Սանասարեան վարժարանի պատւաւոր հոգաբարձու է, նկատեց առաջնորդս:

— Աւելի լաւ. հետը միասին կը դնամ վարժարանը:

Հասնելով մի կեղտոտ հրապարակ, նման հիւրանոցի առջևը գտնւածին, մենք ծռւեցինք. ձախ և դուրս եկանք մի նեղ փողոց, որի երկու կողմից շարւած էին ողորմելի տնակներ: Այլ շարքում մի սպիտակ փոքրիկ շինութիւն էր երևում հարթ կոտւրով. դա պօստ-հեռագրատունն էր: Փայտեայ խարխուլ սանդուղքներով զգուշութեամբ բարձրացանք և մտանք մի նրբանցք, որը տարաւ մեզ մի նեղ, լուսամուտներից զուրկ սենեակ: Թէ նրբանցքը և թէ սենեակը հողայատակ էին և ցելիով ծեփած պատերով: Ղէմ ու դէմ պատի մէջ, իրար կողքի երևում էին երկու մեծ ծակեր. մէկից՝ ներքին կայսերութեան հեռագիրներ էին ընդունւում, միւսից՝ նամակներ: Որովհետև ես հեռագիրս Ռուսաստան պէտք է ուղարկէի, ուստի պէտք է դիմէի արտաքին հեռագիրներին յատկացրած բաժանմունքը: Բացանելով ձախ կռան վերայ երևացող մի փոքրիկ դուռ, մտանք արտասահմանի հեռագիրներ ընդունելու բաժինը: Ղա մի շատ փոքրիկ սենեակ էր, որի կէսը բռնած էր մի թախտ միւթաքաներով. հակառակ կողմում մի փոքրիկ սեղան էր, իսկ սենեակի մի անկիւնում, յատակին ածած էին պաշտօնական թղթեր և ծառայողի շորերը: Սենեակում կարող էին իրար ձեռքելով կանգնել չորս-հինգ հոգի:

Պրան մօտ մեզ հանդիպեց 15 տարեկան մի յոյն պատանի, լայն երկար շալւարով և մեծ հողաթափներով: Նրբ հեռագիրը աւելի իրան (ուրիշ մարդ չէի տեսնում բաժանմունքում), նա ասաց.

— Սպասէ՛ք, դեռ էֆէնդին չի եկել տնից:

Ի՛նչ պէտք էր արած. նստեցի ու սպասեցի մինչև «թել զարկող» էֆէնդին բարեհաճի շնորհ բերել իւր պաշտօնը կատարելու: Մօտ 20 րոպէ սպասեցի. այդ ժամանակամիջոցում պօստ-հեռագրատունը միմիայն 3 մարդ այցելեցին: Ցածկաստանը, իբրև քաղաքակրթութիւնից բոլորովին յետ ընկած երկիր, չ'ունի պօստ-հեռագրական մեծ պահանջ: Ամենականոնաւոր պօստային հաղորդակցութիւնը Տրապիզօնի և Կարինի մէջ է, այն էլ շաբաթը մի անգամ է ստացւում և գնում պօստը, որը տանում է մի ձիաւոր սուրհանդակ, նամակներով ու ծրարներով տոպրակները զգած իւր հեծած ձիու վերայ: Էրզրումից Թիֆլիս նամակը հասնում է երկու շաբաթում: Այդ դեռ Կարինից է այդպէս. բայց երևակայեցէք Հայաստանի խորքերը՝ Վան, Մուշ, Տիգրանակերտ, Խարբերդ՝ դրանք համարեա աշխարհքից կտրւած անկիւններ են. ի՛նչ ուզում ես կատարիր այնտեղ, հազարից մէկ զոհի հառաչանքը չի հասնի լոյս աշխարհ...

Վերջապէս «թել զարկող էֆէնդին» բարեհաճեց գալ և ընդունել իմ հեռագիրը: Այդ յոյն պաշտօնեան, ինչպէս և պօստ-հեռագրատան միւս ծառայողները, չ'ունէր հագին պաշտօնազգեստ. ով ինչ ուզում է՝ հագնում է. էֆէնդին եւրոպական վերարկու ունէր հագին, որի տակից երևում էր տաճկական լայն շալվարը: Ամեն տեղ սովորութիւն է, որ, հեռագիրը ընդունելիս, անդորրագիր են տալիս, բայց Ցածկաստանում հարցնում են. անդորրագիր կամենո՞ւմ էք. եթէ այո՛, գնացէք գնէք մի 10 փարանոց նամակադրոշմ: Կատարեցինք հրամանը և ստացանք անդորրագիրը՝ վրան նամակադրոշմ կպցրած: Ցածկաստանում պաշտօնական թղթերը, կնիքները և այլն, կէսը տաճկերէն է գրւած լինում, կէսը Ֆրանսերէն:

Պօստ-հեռագրատնից վերադառնալիս մոայ Մ. աղա Զ.-ի մօտ, որի սենեակը վերոյիշեալ խանի մէջ էր: Լոյս, մաքուր, փոքրիկ սենեակում, զրաւեղանի առջև նստած էր մօտ 55 տարեկան մի յաղթանդամ մարդ, կովկասեցի հայ-վաճառականի հագուստով: Նա, ինձ տեսնելով, հաշիւները մի կողմ ծալեց, բարեկեց ինձ և պատուիրեց

ծառային մի մի ֆինջան դայֆէ բերել Վանուշով (շախարով):

Մի քանի հարց ու փորձից յետոյ, երբ նա իմացաւ իմ ծանկատան գալուստն անպատակը, խորհրդաւոր կերպարանք ընդունեց ու սկսեց.

—Է՛հ, ինչի՞դ է հարկաւոր իմանալ երկրի, ժողովրդի դրութիւնը... Ի՞նչ բան ունիս. քեզ ի՞նչ սրանց դրութիւնը, ուսումնարանները... այդ քեզ բոլորովին հարկաւոր չի... Իմ բարի խորհուրդս է, քանի որ մի փորձանք չի պատահել զլիսիդ, շուտով վերադառնաս, ինչ տեսել ես բաւական է... դու ջահել ես՝ օսմանցուն չը գիտես, իսկ ես երկար ապրել եմ, գիտեմ ի՞նչ է այստեղ կատարուում... Ոչինչ չես կարող անել... Ես քսան տարի է գալիս եմ դնում, ինձ այստեղ ամեն մի լակոտ անգամ ճանաչում է, բայց էլի մինչև անգամ ինձ վերայ էլ են կասկածում... Ամեն ուսահայ և ամեն մի տաճկաստանցի, որ ուսաց հիւպատոսարանն է դնում՝ կասկածելի է: Հիմա կարծում ես, որ այստեղ բոլոր հայերը արդէն չը գիտե՞ն քո մասին. շատ լաւ գիտեն և շատ կ'ուզենային ծանօթանալ, հիւրասիրել քեզ, բայց կառավարութիւնից երկիւղ են կրում. նրանք ստիպած են քեզ հետ ոչ տեսնել, ոչ խօսել. և աշխատում են ձեռքները, որ բոլորովին չեն էլ նկատում քեզ... Բոլորովին խորհուրդ չեմ տալիս Կարինից ուղևորել դէպի Մուշի կողմերը. հաւատացած կացի՛ր, որ կէս ճանապարհին կը բռնեն, կը բռնադատեն և կ'արգելեն մի քաջ անգամ անել. իսկ նրանց, որոնք քեզ հետ կը խօսեն, կը տեսնեն՝ այնքան կը տանեն կը բերեն, որ հոգիները դուրս կը գայ:

—Շնորհակա՛լ եմ ձեր խորհուրդների համար. յետոյ անելիքս դեռ կը տեսնենք, ասացի ես, չ'ուզենալով երկար վիճել. բայց հիմա ես խնդրում եմ օգնէք ինձ տեսնել Սանասարեան վարժարանը:

—Ի՞նչ բան ունիս. ի՞նչ կայ տեսնելու:

—Ինչպէ՞ս թէ ինչ կայ տեսնելու. գալ Կարին և չը տեսնել Սանասարեան վարժարանը...

—Դէ՛, լաւ, Յ. Մաղաթեանին՝ այսօր կ'ասեմ:

Դուրս գալով փողոցը՝ պատահեցի Մուրադ Էֆէնդուն, որ իրան ձեռքերից իբրեւ թէ ինձ չէ նկատում: Մի քանի քայլ հեռանալով, ես յանկարծակի յետ նայեցի և չը կարողացայ ծիծաղս պահել, երբ տեսայ թէ ինչպէս տնաքանդը հեռուից քայլ առ քայլ հետևում է ինձ:

Ճաշել էի և մտել սենեակս։ Հաջի-Ղազարը եկել էր «սօբաս» վառելու։ Այդ խարտեաշ մշեցին մօտ 35 տարեկան միջահասակ մի մարդ էր, դանդաղ թէ շարժւելում և թէ խօսելում։ Նա հաւատարիմ էր և աշխատասէր։ Խօսում էր մշեցիներին յատուկ առողջանութեամբ, խառնելով ամեն մի նախադասութեան մէջ անթիւ տաճկերէն բառեր։ Ղազարը ինձ հետ շատ մտերմացել էր. միշտ երբ գալիս էր «սօբաս» վառելու, երկար մնում էր և զրից անում, նամանականդ երեկոները, երբ հիւրանոցը փակւում էր և այնտեղ մնում էինք ես ու ինքը. սակաւ էր պատահում, որ միւս համարներում էլ «միսա-Ֆիր»-ներ լինէին։

Նա չէր կարող առանց հոգւոյ զմայլման մտաբերել Մուշի հողը, ջուրը, այգիները, օդը. նա չէր կարող առանց ցաւի և տխրութեան յիշել՝ թէ ինչ դէպքեր են տեղի ունենում Մուշում. «Քուրդը կը թալնէ, ասում էր նա, կը զարկէ, կ'այրէ, գէշութիւններ կ'ընէ, կը նեղէ մեզի։ Պարտքի, սովի, քրդի ու տաճկի տւած նեղութենէն ժողովուրդը կը դաղթէ, կերթայ օտար երկիր, մշակութիւն կենէ, իր գլուխ կը պախէ»։

Քաղաքներում ապրող տաճիկ և հայ դրամատէրերն էլ իրանց վաշխառուական ցանցերում միւս կողմից են տանջում ժողովուրդը։ Գիւղացին ահագին տոկոսներով փող է վերցնում և զբաւ է դնում աղա ու էֆէնդիների մօտ իւր հողերը, լծկանները, տունը։ Ի հարկէ, սարսափելի տոկոսները անկարող է լինում վճարել. բոլոր զբաւ դրածը դառնում է փողատէրի սեպհականութիւն. իսկ գիւղացին, զրկւելով ամենից, իւր հողի վերայ դառնում է «միրիբա», մի վարձկան, որը մի փոր հացի համար չարչարւում է, հերկում, ցանում, հնձում ու կալսում և, ամեն բան պատրաստելուց յետոյ, աղան հանգիստ իւր համար գալիս է արդիւնքի կէսը տանում։ Աղան միայն մասնակցում է նորանով, որ տալիս է սերմնացուն, գործիքները ու տաւարը. եթէ ֆնասւած բան է լինում գործիքներից կամ տաւարից՝ ֆնասը աղան հաշւում է և ֆնասի-կէսը «միրիբայից» առնում։ Այդպիսով գիւղացուն իւր աշխատանքից մի քանի կօտ ցորեն ու դարի է մնում։ Այդ էլ գալիս են «աշար» (Էքսթրէյ Կարէ) վերցնում, իսկ գիւղացուն ու իւր ընտանիքին մնում է իրանց մատերը լպտել, կամ գլուխ վերցնել, դիմել մաշող պանդխտութեան։ Զարմանալի՝ ժողովուրդ-

այդքան թշառութիւն, անպատուութիւն ու տանջանք կրում է գրաստի համբերութեամբ. ինչքան կեանք քարշ տալու ցանկութիւնը մեծ է նորա մէջ... Կառավարութիւնը «աշարը» ինքը չի հաւաքում, այլ՝ հաշուելով որ, դիցուք, այս ինչ դաւառը պէտք է այսչափ սօմար ցորեան, զարի և այլն տայ՝ ժողովելու իրաւունքը ծախում է այս կամ այն վաճառականին և իւր ստանալիք հարկը փողով առաջուց առնում: Վաճառականն էլ, ի հարկէ, աշխատում է հարկը այնքան հաւաքել, որ և՛ իւր տւած փողը դուրս դաշ և՛ աւելանայ. եթէ ոչ, էլ ի՞նչ առուտուր է: Այնպէս էլ է պատահում, որ այդ իրաւունք ձեռք բերողը աշխատանքով իսկոյն ծախում է մի ուրիշին, որը եթէ կարողանում է նոյնպէս ինքն է անում: Այսպիսով բացի «կայսերն կայսեր» բաժնից, հարկի վերայ բարդւում են և այդ «միլիթէզիմներն» (կապույտ կապի խոշոր) գրպանի համար մի խոշոր մաս. ուրեմն հասարակ ժողովուրդը ոչ թէ տալիս է օրէնքով սահմանած 8-ից—1, այլ 8-ից—2: Այդ տասանորդ հարկը (աշար), որ օրէնքով առաջ 10% էր, հիմա $12\frac{1}{2}\%$ ՝ հաւաքելու ձևի շնորհիւ, դառնում է 25% և աւելի:

Դեռ չեմ հաշւում բազմաթիւ. միւս հարկերի և զեղծումների մասին. դորա վերայ աւելացրէք քրդերի մշտական աւերումները և սպանութիւնները... Տնտեսական թշառութիւնը ստիպում է դիմել պանդիտութեան և գաղթականութեան. անապահով ու անկարգ դրութիւնը և հարստահարութիւնները մեռցնում են ժողովուրդը բարոյապէս...

— Հաջի՛ Ղազար, ինչո՞ւ ձեզի քրդերը այնքան կը նեղեն, կը տանջեն և դուք բան մը չէք ընէ անոնց, հարցրի ես:

— Մուշի դաշտին վրայ ապրող ժողովուրդը «խիեղճ» է, ոչ զէնք ունի, ոչ պաշտպան: Խաչը զէնք կրելու խամար պիտի թուղթ ունենայ փաշայէն: Եթէ խաչ մը մենակ ճանփա կերթայ և քիւրդեր կը յարձակին վրան, նա կռիւ կենէ, կը զարնէ, կը սպանէ քրդեր, չի վախնար որ մէկը զնայ զանգոյս. համա որ ընկերովի ըլլայ, խաչը կը վախնայ զինքն պաշտպանել, զարնել, սպանել զքուրդն. ընկերները կերթան կը զրիցեն իրար մէջ, կը լսի կառավարութիւնը, զխաչն կը բռնեն բանտ կը դնեն, փաշայի մօտ կը տանեն, կը բերեն, կը չարչրեն և յետոյ կը տան զաֆթիներուն, որ տուն հասցնեն. անոնց էլ ծա-

Ծուկ կըսեն, որ զարնեն սպանեն զնա: Քիւրդերն ալ անոր ընտանիք, աղգականներ բիւթիւն կը մորթեն: Ամա սարցի խաչեր քաջ են. քիւրդ և տաճիկ անոնցմէ կը վախնան: Շէնիկ, Սեմալ, Գալի-դազան գիւղեր կան Մշու կողմերը. անտեղի խաչ ժողովուրդը շատ քաջ է, միան խաչերէն լեզու կըխօսի, պասը պինդ կը պախի: Անոնք չեն թողնի, որ տաճիկ մը կամ քիւրդ ֆէսսի իրենց: Եթէ նրանցմէն զմին քրդեր զարնեն սպանեն, առ խաչերը մէկի տեղ 50 քիւրդ կը ջարդեն: Եթէ խաչ մը փախաւ կառավարութենէն անոնց մօտ, նրանք կը պախեն իրանց քով, զանիկա չեն մատնի: Անոնք սուտ խօսել չեն դիտի. կառավարութեան խարջ տալէն չեն թողնի որ տաճիկը կենայ խամբէ իրենց ոչխարներ. իրենք կըսեն՝ այսքան զլուխ ոչխար ունինք, այսքան պիտի խարջ տանք, առէք գնացէք. և տաճիկներ կը խաւատան, չեն խառնւեր անոնց զործերի մէջ:

—Ա՛յ, դուք էլ եթէ այդպէս լինէի՛ք:

—Մենք դաշտի մէջ ենք, չենք կրնար. անոնք անառիկ լեռների վրայ, մեր աչքը վախեցրեր են...

—Բաց ձեր կողմերում ուսումնարաններ, վարժապետներ չը կա՛ն:

—Ե՛հ, էֆէնդմ, երբ Սարըեան էֆէնդին կէր, լաւ ուսումնարաններ բացեր էր. զնա բռնեցին, Ստամբուլ տարան, ուսումնարանները աւրեցան, վարժապետները վախկոտացան: Ստամբուլի Միացեալ ընկերութիւնը կը պախէ Մուշի քաղաքի մէջ մանչերի ու աղջկերանց խամար դպրոց մը: Մշոյ դաշտի չորս, խինդ գիւղում էլ կան ուսումնարաններ, խիեղճ վիճակի մէջ են: Զիզուլիթները կաշխտեն վարժարաններ բանալ, կառավարութիւնը անոնց կ'օգնէ...

—«Հաջի՛, ա՛յ Հաջի...Հաջի՛-Ղազար», կանչեցին դրսից: Եւ մշեցին շտապեց դուրս գնալ և այդպէս մեր խօսակցութիւնը ընդհատեց:

*
*
*

Կիւրակի օրը, նոյեմբերի 6-ին, առաւօտեան ժամի մօտ 11-ին, ես դուրս եկայ Հիւրանոցից ու դիմեցի Մ. աղայի մօտ, որի հետ միասին գնացինք Սանասարեան վարժարանը:

Մտնելով վարժարանի ընդարձակ բակը, որի մէջ տեղում կանգնած է նախկին աղգալին աղջկանց ուսումնարանը, այժմ Սանա-

սարեան վարժարանի մի մասը, մենք դիմեցինք աջ՝ դէպի բակի մի անկիւնում զտնուղ երկարկանի փոքրիկ նոր շինութիւնը, որի նախասենեակի ու հիւրասենեակի հետ արդէն ծանօթացել ենք: Նախասենեակի մի անկիւնում երեւացող մաքուր աստիճաններով բարձրացանք և հասանք սանդուղքների վերը: Մ. աղան բացեց մեծ երկփեղկեայ սիրուն դռներէց մինը և մենք մտանք մի գեղեցիկ, իստակ, լոյս, եւրոպական կոմֆօրտով բաւական շքեղ կահաւորած սենեակ: Մարդ մի առժամանակ մոռնում էր, որ գտնւում էր ծածկա-Հայաստանում, Կարինի մէջ. կահարասիքը, շրջանակները, պատկերները, ծանր վարագոյրները, զորդերը և այլն, բոլորը եւրոպական ճաշակով էր: Սենեակի մէջ տեղում, փափուկ գահաւորակի առջև, դրած էր մի կոլոր սեղան թանկագին սփռոցով ծածկած, սեղանի վերայ գեղեցիկ լամպա և մանր-մունր առարկաներ:

Գահաւորակի վերայ բաղմած էր մի ֆէսաւոր պարօն գերմանացու դէմքով, իսկ մեզ տեսնելով տեղիցը վեր կացաւ և դիմաւորեց մի թխամօրուս, երկարահասակ կապոյտ ակնոցաւոր երիտասարդ: Պ. Զ.-ը մեզ ծանօթացրեց: Դա պ. Գ. Աբուլեանն էր, իսկ գահաւորակի վերայ բաղմածը՝ պ. Ս. Սողիկեանը: Այդ երկուսը մեզ արդէն ծանօթ Յ. Մաղաթեանի հետ միասին կազմում են Սանասարեան վարժարանի եռատեսչութիւնը, եթէ կարելի է հռոմէական «թիում» վիրատօ խօսքի անալոգիայով այսպէս ասել: Նրեքն էլ իրանց ուսումը վերջացրել են Գերմանիայում: Դրանց մէջ գերիշխողը և զործերի վերայ ազդեցութիւն ունեցողը Յ. Մաղաթեանն է երևում:

Մեր խօսակցութիւնը արդէն կապւել էր, երբ ներս մտաւ և պ. Յ. Մաղաթեանը: Նա շտապեց ներողութիւն խնդրել, որ այն օր այնքան անքաղաքավարի, սառն կերպով ընդունեց՝ ասելով. «Թիւրքիայում դրութիւնը և պայմանները այժմ այնպէս են, որ եթէ մի քանի րոպէ աւելի սպասէին ձեր ձիերը մեր դարբանների առջև և դուք աւելի մնայիք մեր վարժարանում, պօլիցիան իսկոյն և եթ պիտի շրջապատէր ամբողջ ուսումնարանը:»

Տեսնելով որ առհասարակ մի առանձին թերահաւատութեամբ և կասկածանքով են վերաբերւում դէպի ինձ, ես հարկաւոր համարեցի մեկնել իմ ճանապարհորդելու նպատակը, պատճառը, որ յանկարծակի Կարին եկայ, փոխարէն սկզբից Վան գնալու և մտադրու-

Թիւնս՝ ճանապարհս շարունակելու Մուշի կողմերը։ Ես յայտնեցի իմ կարծիքը, որ անհրաժեշտ է ոչ միայն պօլսեցիներին համար աչքով տեսնել, ականջով լսել, Թիւրքահայաստանցուն, այլ և ռուսահայերիս համար հարկաւոր է Թիւրքաց-Հայաստանի հետ անմիջապէս ծանօթանալը և նորա մասին ճիշդ տեղեկութիւններ ու դադափար ունենալը։ Սանասարեանք չէին համակրում այդ կարծիքին և յայտնում էին իրանց դժգոհութիւնը, որ ռուսահայերը և եւրոպական հայ դադթականութիւնը խառնում են Թիւրքահայերի գործերում։ Ներուպալում նստած ազատ խօսում են, աղմուկ հանում, իսկ տուժում է այստեղ ժողովուրդը և տաճիկների ճնշումը ու կասկածանքը դոցա շնորհիւ աւելանում։ Ես ասացի, թէ Թիւրքահայաստանի վիճակով իրաւունք ունի հետաքրքրւել ամեն մի հայ, մանաւանդ ռուսահայերը, որոնք իրանց մտաւոր, բարոյական և նիւթական զօրութեամբ անհամեմատ բարձր են Թիւրքահայերից, և կարող։ Իսկ ինչ վերաբերում է եւրոպաբնակ հայերին, թէև, ի հարկէ, պախարակելի է նրանց լոկ աղմուկներ հանելը առանց գործ կատարելու, կազմակերպւելու, բայց, այնու ամենայնիւ, փնասակար չեմ գտնում նրանց արդարացի բողոքները և հրապարակ հանելը Հայաստանի ցաւերը ու թշառութիւնը...

Սանասարեանք բոլորովին համակրում էին Յարութիւն պատրիարքի շրջաբերականին, որով նա համոզում էր Թիւրքահայերին՝ հրաժարւել եւրոպաբնակ խռովարար հայերից, նզովել նրանց, որոնք ուրախութիւն, բարօրութիւն և երջանկութիւն չեն տեսնում վշտի, թշառութեան, աւեր ու զրկանքների երկրում։ Նա հրաւիրում էր իւր ժողովրդին, որի հազարաւոր թշառ, վտարանդի, յուսահատ զաւակներին տեսնում էր պատրիարքարանի շուրջը՝ Թափւել եկեղեցիները, ծնկաչոք մաղթանքներ կարդալ առ Բարձրեալն վասն կենաց հայրախնամ օգոստոսափառ Սուլթանին և նորան շրջապատող մեծամեծներին, որոնք օր ու գիշեր մտածում են, հոգս են տանում իրանց սիրած հայ ազգի մասին...

Սանասարեանք իրանց աշխարհացեցողութեամբ պատկանում են այն կուսակցութեան, որին մեր մէջ կարելի է ընդհանրապէս «խոհեմների» անունը տալ. դրանք Ներսէս—Խրիմեան—Բաքֆի—ական ձգտումների դէմ են... Խոհեմները համոզւած են, որ կրակից ազատ-

ւելու համար՝ պէտք է նետել բոցի մէջ: Խոհեմները պառաւ մարդկանց պէս դանդաղորոտ, կասկածոտ և ողևորելու անընդունակ մարդիկ են: Նրանց զգուշութիւնը վախկոտութեան է հասնում, քարոզած համբերութիւնը՝ անբարոյականացնող, մեռցնող ստրկահոգութեան...

Սանասարեանք լաւ տեսնում էին երկրի դրութիւնը. իրանք զիտէին, որ Հայաստանի աշխարհագրութիւնը և պատմութիւնը արգելւած է աւանդել ուսումնարաններում, որ համարեա ամեն մի տպւած գրքի մուտք Հայաստան խափանւած է, որ Ազերբեյջանի առձեռն բառարանի և Շարականի պէս անմեղ զրւածքներ բռնւում են, իբրև ֆնասակար և ժողովուրդը գրգռող գրքեր, որ բանտերում տառապում են բոլորովին անմեղ մանուկներ, որ իրանք քաղաքական, հասարակական գործերում խառնւելուց բոլորովին հեռու լինելով և վալիների ու փաշաների վստահութիւնն ու յարգանքը վայելելով հանդերձ, պարտաւորւած են այնու ամենայնիւ պատուել, շողոքորթել Պօղոս Սարաֆեանների պէս մատնիչներին, յարմարել նորա պէսների ցանկութեան: Նրանք չէին կարող չը տեսնել երկրի տնտեսական վատթար վիճակը, մտաւոր խաւարը, բայց այնու ամենայնիւ նրանց ջղերը այնքան բթացել էին, որ նրանց այդ չէր վրդովեցնում, և նրանք հանգիստ ու խաղաղ ասում էին. «Այդ բոլորը ժամանակաւոր է... մենք չենք ուզում, բացի մեր դասերից ու ուսումնարանից, ուրիշ բան ճանաչել: Մենք կղղիացած ենք ժողովրդից: Տաճկա-Հայաստանի բաղդը կախւած է մեր վարժարանից: Միակ սուրբ, նւիրական մեծ բանն է Տաճկա-Հայաստանում մեր վարժարանի գոյութիւնը: Ուսուցանել մեր աշակերտներին ինչ որ զիտենք և բոլորովին կղզիանալ մեր վարժարանում, ուսուցանելով միմիայն կապ տեղիս բարձր շրջանների հետ—ահա՛ մեր իդէալը: Պահանջները շատ են և մենք բոլորին պէտք է գոհացում տանք: Մեր նպատակն է նախ և առաջ Թիւրքիայի համար լաւ քաղաքացիներ (?) պատրաստել: Մենք ուզում ենք միջոց տալ մեր սաներին մրցելու արուստի կուռի մէջ մեր երկիրը թափւող եւրոպացիների հետ, պատրաստելով արհեստաւորներ, ֆրանսերէն իմացող գործակատարներ, տէրութեան բարձրագոյն (?) վարժարանները մտնելու համար աշակերտներ, որոնք դուրս գալին դեղագործներ, բժիշկներ և այլ ծա-

ուսուցիչներ: Մենք դանդաղ ենք քայլում, բայց մանկավարժութեան մէջ հետեւում ենք եւրոպական գիտութեան վերջին խօսքին...»

—Հայաստանում վարժապետներ չը կան, քահանաները և վարժապետները զարհուրելի սոգէտ են, նկատեցի ես:

—Այո՛, պահանջները շատ են և մենք պէտք է ամենին գոհացում տանք: Մեր ուսումնարանը առ այժմ ունի 6 տարւայ դասընթաց. ներկայ ծրագրի ծաւալը հաւասար է ձեր բէալական ուսումնարանների 4 դաստան...:

Խօսակցութիւնը դեռ շարունակւում էր, երբ Մ. աղան և պ. Յ. Մադաթեանը վերկացան ու հեռացան: Պ. Աբուլեանը հրաւիրեց գնալ ներքե՝ իրանց հետ ճաշելու, խոստանալով յետոյ մանածել վարժարանում: Իջնելով ցած, մենք մտանք հիւրասենեակը, ուր սպիտակ սիւռնոցով ծածկած սեղանի շուրջը նստած էին հինգ հոգի վարժապետներ: Նրանք արդէն վերջացրել էին ճաշը: Բացի Յ. Մադաթեանից, որը պսակւած է, բոլոր միւս վարժապետները ճաշում են միասին, վարժարանում:

Ճաշի ժամանակ մեր խօսակցութիւնը զխաւորապէս վարժարանի մասին էր: Մինչև այժմ Սանասարեան վարժարանը ուսումնաւարտներ դեռ չի տւել: Ընդ ամենը պէտք է լինի 9 տարւայ դասընթաց, այժմ դեռ 6-ը կայ: Աւանդւում են կրօն, բարոյագիտութիւն, հայերէն, ասորերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն, ընդհանուր աշխարհագրութիւն, ընդհանուր պատմութիւն, թւաբանութիւն, երկրաչափութիւն և բնական պատմութիւն: Երեք տեսուչներից ամեն մինը, բացի իրանց առարկաներից, սովորեցնում են, մէկը՝ ջութակ ածել, միւսը՝ դաշնամուրի վրայ, երրորդը՝ կազմաբարութիւն: Աշակերտները բոլորը գիշերօթիկներ են: Մօտ 150 աշակերտ կար, որոնցից միայն 25 հոգի էին ձրիավարժ, միւսները՝ թօշակաւորներ: Վճարը տարեկան 25 ոսկի է (մօտ 235 ռուբլի) — մի գումար, որ ծածկաստանում բաւականին պատկառելի է համարւում և ունեւոր ծնողներին մատչելի: 25 հոգի ձրիավարժներից պէտք է հանել նոցա, որոնք ընդունւած են «բօլիդիգի» համար՝ մի քանի ազդեցիկ ազաների և էֆէնդիների «աջակցութիւնն ու բարեկամութիւնը» շահելու նպատակով. մնացածը՝ ո՛րքանը չեմ կարող ասել, որովհետև Սանասարեանք շատ ժլատութեամբ էին ինձ տեղեկու-

Թիւններ տալիս ուսումնարանի մասին՝ Հայաստանի զանազան տեղերից են և, երևի, աղքատ ծնողների զաւակներ: Կարինի Հայ Ժողովրդի մեծ մասը՝ չքաւոր լինելով՝ իւր որդիներանց համար փակւած է տեսնում վարժարանի դուռը՝ մանաւանդ վերջին տարիներս՝ և անբաւական է այս վարժարանից, տրտընջում է ու յետ պահանջում իւր շինութիւնը (բակի մէջ տեղում տեսածը), ասելով թէ՛ իւր որդիներանց կրթութիւն տալու տեղ չ'ունի: Թէև պ. Մ. Սանասարեանը իւր վարժարանի համար մեծ տարածութեամբ հող է գնել Կարինում, սակայն տեղական վարչութիւնը թոյլ չի տալիս շինութիւն կառուցանել: Հանգամանքները ստիպում են մտածել վարժարանի ղեկավարներին՝ տեղափոխել Խարբերդ:

Որովհետև կիւրակի օր էր և դասեր չը կային, իսկ ինձ հետաքրքրում էր աւելի դասաւանդութեան եղանակը և աշակերտների ընդհանուր զարգացման աստիճանը, ուստի դիմեցի պ. պ. Աբուլեանին և Սողկեանին, հարցնելով. — Կարելի՞ է արդեօք հասարակ օրերից մէկում ներկայ գտնւել դասերին:

Մի քանի րոպէ տիրեց խորին լռութիւն: Բոլորեքեան նայում էին իրանց պնակների վերայ:

— Ո՛չ. վերջապէս ընդհատեց խորին լռութիւնը պ. Աբուլեանը:

Անյարմար էի համարում մեկնութիւններ խնդրել, այնպիսի ձևով էր արտասանւած այդ «ոչ»-ը: «Ոչ»-ից յետոյ մի քանի րոպէ տիրեց կրկին լռութիւն, որը ընդմիջեց պ. Սողկեանը, դիմելով վարժապետներին. «Քալեցրէ՛ք պ...-ին վարժարանը»: Իսկ ինքը և պարոն Աբուլեանը յայտնեցին, որ զբաղւած են և ժամանակ չ'ունին ինձ հետ գալ: Եջմիածնի ճեմարանում աւարտած երկու վարժապետները և փականագործութեան ուսուցիչը «քալեցրին» ինձ:

Դասարանները և ննջարանները մաքուր, ընդարձակ ու եւրոպական ձևով են: Առ հասարակ, ինչպէս երևում է, բարեգործը ոչինչ միջոց չի խնայել իւր հիմնարկութեան վերայ: Մի փոքրիկ Թանգարանում ժողոված են մի քանի գազանների և Կարինի մօտ գտնւող Շամբի Թռչունների մորթպատիկները (պսպառ): Կան և մի քանի պատկերներ, ծովային կենդանիների կարծր փնացորդներ և այլն:

Անցնելով դէպի բակի մէջ տեղում գտնուող շինութիւնը, մտանք մի սենեակ, ուր մի քանի աշակերտներ ջութակի վերայ էին վարժուում: Նրանք ածեցին դերմանական նօտաներին նայելով մի եղանակ: Այդ սենեակից մտանք մի ուրիշը, որտեղ դրած էին մի քանի դաշնամուրներ: Աշակերտներից մէկին վարժապետները խնդրեցին շալելը և նա «չալեց» մի գերմանական վալս:

— Իսկ հայերէն երգեր չը գիտե՞ն, հարցրի ես:

— Նրբ գերմաներէն և ընդհանուր եւրոպականը կը սովորեն, հեշտ կը լինի իրանց համար և հայերէնը, հիմա չենք սովորեցնում:

Հասկանալի էր. Տաճկա-Հայաստանում բացի «Հայր-մերից» ուրիշ երգ չէր կարելի երգել հայերէն:

Դիմեցինք դէպի բակի մի ծայրում գտնուող առանձին շինութիւնը՝ սեղանատուն-գրադարանը: Գրադարանում ոչ մի հայերէն գիրք չը կար, բոլորը գերմաներէն և ֆրանսերէն. հայերէն գրքերը դեռ գտնուում էին հիմնադրի մօտ՝ Պետերբուրգում, որովհետեւ ներկայ պայմաններում Թիւրքա-Հայաստան անկարելի է հայերէն գիրք մտցնել: Նոյն իսկ Պօլսի գրաքննութիւնից թոյլ տւած գրքերը արգելւում են Հայաստանի մէջ. Ազգերեանի առանձն բառարանի պէս անմեղ գիրք փնասակար է համարւում: Սեղանատնից դուրս գալով դիմեցինք բակի մէջ գտնուող միջարկանի հասարակ շինութիւնը — արհեստանոցը, որը մի մեծ երկար սենեակ էր մի շարք սեղաններով, հարկաւոր մեքենաներով և փուքսով: Մուտքի մօտ մի անկիւնում լացւելու տեղն էր և մի պատից կախւած էին կարգով աշակերտների կապոյտ շապիկները: Ուսուցիչը ցոյց տւեց ինձ աշակերտների շինած մի քանի իրերը: Վարժարանում արհեստները միմիայն ցանկացողների համար են և աւելի մի մարմնամարզական զբաղմունք, քան իսկական գործ: Հիւանդութիւն, փականագործութիւն և երկաթագործութիւն են սովորեցնում:

Ինչպէս մենք տեսանք, վարժարանի աշակերտների ահագին մեծամասնութիւնը ունեւոր դասին է պատկանում: այնպէս որ հազիւ թէ մէկը այդ աշակերտներից, աւարտելուց յետոյ, սկսի արհեստով պարապել, այն էլ Տաճկաստանում, ուր տնտեսական պայմանները այնպէս են, որ մեծ պահանջ չը կայ զարգացած և կատարելագործած արհեստ-

ների, հետևապէս մեծ ձևով մի գործ սկսել չի կարելի և ունեոր մարդիկ չեն պարապիլ գորանով. ուրեմն էլի կը մնայ նոյն աղքատ արհեստաւորների զաւակներին պարապել իրանց հօր գործով, միայն աւելի կատարելագործած միջոցներով... Դաշնամուր, ջութակ ածողը, ֆրանսերէն, գերմաներէն խմացողը, միջնակարգ կրթութիւն ստացածը և եւրոպական կոմֆորտին ընտելացածը չի գնալ եղներ պաշտելու, մեխեր շինելու... Որ ամեն տեսակ պահանջ շատ է—այդ չի նշանակում որ ամեն բան իրար խառնելով կարելի է գոհացում տալ ամենին: Արհեստաւորին հարկաւոր է և յայտնի տեսակ, յայտնի չափով կրթութիւն, բոլորովին զատ ծրագրով: Կարինի ազգային վարժարաններում սովորում են չքաւոր դասակարգի զաւակներ, գլխաւորապէս արհեստաւորների. նրանք, ստանալով ամենատարրական կրթութիւն, էլի վերադառնում են իրանց հօր արհեստանոցը և պարապում նոյն գործով: Ահա՛, եթէ Սանասարեան վարժարանի չինական պատում մի անցք բացել այդ մանուկների համար դէպի արհեստանոցը և այդ չքաւոր տղաներին միջոց տրւի սովորել վարժարանիս արհեստների հմուտ ուսուցիչների մօտ՝ այն ժամանակ անհամեմատ աւելի օգտակար կը լինէր այդ արհեստանոցը Հայաստանի ժողովրդին, քան հիմա՝ լինելով ունեւորների երեխայոց զարճութեան առարկայ: Սանասարեան վարժարանը ոչ միայն ոչինչ չէր կորցնիլ, եթէ նորա արհեստանոցը, առանձին հիմնարկութիւն լինելով, մատչելի դառնար արհեստաւորների աղքատ զաւակներին, այլ և բաժանւելով արհեստանոցից աւելի որոշ ծրագիր կ'ունենար և այդ չէր խանգարի էլի իրանց ցանկացածին հասնել՝ «պատրաստել կրթւած քաղաքացիներ», «Պօլսի թիւրքաց բարձրագոյն ուսումնարանների համար ուսանողներ, ընկերութիւնների համար գործակատարներ և այլն»:

Արհեստանոցից դուրս եկանք կրկին ընդարձակ բակը, ուր տնկւած էին մի քանի բարդի ծառեր: Բակում ձմեռը շինւում է աշակերտների համար սահելու տեղ: Բակի մէջ տեղում զանազան շինութեան մօտից անցնելիս կրկին պատահեցի տեսուչներին և երկու վարժապետ էֆէնդիներին խմբւած մի փոքրիկ արկղանման ջրմանոցի (оранжерея) մօտ: Այդ ծանօթ խմբի մէջ կանգնած էր ինձ անծանօթ յաղթանդամ մի սև մարդ. զա պ. Ն. Մադաթեանն էր, պ.

Յ. Մաղաթեանի եղբայրը, Վարազազ վանքի Հայրիկի նախկին երկրագործական ուսումնարանի տեսուչը: Այդ վարժարանի փակումից յետոյ, նա եկել էր Կարին եղբօր մօտ՝ փոքրիկ ջերմանոցի վերայ հսկելու: Այդ տեղ, ի միջի ալլոց, վարունդ են ցանում և ստացած առաջին նուբարը մատուցանում վալի փաշային և այլ մեծամեծներին ի վաշելումն: Ուրիշ տեսակ ճաճկաստանում անկարելի է...: Անցնելով խմբի մօտով, պ. պ. տեսուչներին և վարժապետ Էֆէնդիներին մնաք բարով տւի և դիմեցի իմ երեք չիչերօնիներին և հետ դէպի դարբասը, որի մօտ իմ ուշադրութիւնը դարձրին մի կէս-օմնիբուս կէս-ֆուրգօնի ձև ունեցող կառքի վերայ: Զիշերօնիներին ասելովք, այդ կառքը աշակերտներն են շինել և դորանով ամարանոց են գնում թէ իրանք տեսուչները ու վարժապետները և թէ աշակերտները:

Յաջունելով շնորհակալութիւնս պ. պ. ուսուցիչներին՝ դուրս եկաք մենաստան-վարժարանից: Նստ բան դեռ ուզում էի իմանալ, շատ բան պարզել ինձ համար այդ ուսումնարանի մասին, բայց սառն ընդունելութիւնը, ուղիղ պատասխաններից խոյս տալը և վերջապէս լակոնական «ոչ»-ը և չը ցանկանալը որ և է յարաբերութիւն ունենալ ինձ հետ—հարկադրում էին քչով բաւականանալ: Նս շատ բան լսեցի այդ ուսումնարանի մասին ժողովրդի մէջ պտտւող, բայց անկարող լինելով ստուգել՝ լռում եմ: Նաև իմ անձնական տպաւորութիւններս մեծ զգուշութեամբ աշխատեցի գրել, լոյս աշխարհ հանելով այն, ինչ բանի մէջ հաւատացած եմ և համոզւած: Գուցէ դռնեն մարդիկ, որոնք կարծեն թէ ես որ և է նշանակութիւն եմ տալիս ինձ արած ընդունելութեան:—Ոչինչ, բացի այն որ բոլորը ինձ համար նշանակութիւն ունի, իբրև նոր ապացոյց, իբրև լուսաբանումն Թիւրքա-Հայաստանում տիրապետող անտանելի պայմաններին մի կողմից և ղեկավարների, իմ կարծիքով, սխալ ուղղութեան՝ միւս կողմից:

*
* *

Երեկոյեան, ընթերցարանից դուրս գալիս, խնդրեցի Յովհաննէս աղային, որ մտնի իմ սենեակս, բան ունէի հարցնելու: Նա ուրիշների համար անխելի և աննկատելի կերպով շտապեց պատասխանել:

«Թէ երեկոյեան փողոցում բօլիսներ չը պատահեմ», և իսկոյն հեռացաւ, մօտենալով մի խումբ տաճիկներին:

Թիւրքաց-Հայաստանի ներկայ դրութեան պատճառներից մինը այն է, որ բարձր կառավարութիւնը անտեղեակ է հեռու, կենդրոնից անջատւած խորքերում կատարուող գործերին: Ուրիշ երկիրներում բարձր կառավարութեան օգնում է դաւառական մամուլը, որը չը կայ Թիւրքիայում: Ստար երկրացի ճանապարհորդներին է մնում կառավարութեան նպատած լինել, ցոյց տալով տեղական վարչութեան սխալ և տէրութեան շահերին ֆնասող գործերը: Բերնէք մի քանի փաստեր՝ ցոյց տալու համար տեղական վարչութեան բռնած ընթացքը: Ձանաղան ստահակ պաշտօնեաներին յաջողւել է հաւատացնել Բ. Դրան, թէ հայերը զանգատուում են ոչ թէ այն պատճառով, որ ճշմարիտ որ քրդերից հարստահարւում ու նեղւում են, այլ ուզում են յուզում, ապստամբութիւն յառաջացնել: Եւ ահա վալիները ներկայացնում են երկրի դրութիւնը այնպիսի գոյներով, որ Ելդըզի պալատը, սխալի մէջ խրելով, նրանց տալիս է բացառիկ իրաւունքներ («սահաւակութիւն»)՝ արմատախիլ անելու...

Այդ վալիները և փաշաները աշալուրջ երեւալու համար և մեծ ծառայութիւններ անող՝ դիտմամբ են երկիրը այդպիսի դրութեան մէջ ցոյց տալիս Բ. Դրան, որպէս զի իրանց աւելի ևս իրաւունքներ տրւի իրանց քիմքի համեմատ վարւելու այդ թշուառ երկրում: Նոքա չեն էլ մտածում, որ դորանով ֆնասում են իրանց կառավարութեան: Մի երկրում, ինչպիսին Թիւրքաց-Հայաստանն է, ուր ոչ մամուլ կայ, ոչ հասարակական կարծիք, ուր ոչ մի միջոց չը կայ՝ լսելի անել արդարադատութեան և բարձր կառավարութեան երկրի իսկական դրութիւնը, պաշտօնեաների բազմաթիւ զեղծումները, ժողովրդի կրած անբաւ հալածանքը—ինչ ելք է մնում դուրս գալու այդ վիճակից... Նոյն իսկ եւրոպական և ռուսաց հիւպատոսները այդ ամենը տեսնում են, ցաւում, հաղորդում իրանց կառավարութիւններին, իսկ Պօլսում չեն կամենում խաղաղացնել երկիրը, լսել հայերի արդար պահանջները:

Վալիները առաջարկում են արմատախիլ անել «խռովութիւնները և ահա՛ ինչ միջոցներով—Ամբողջ Տաճկա-Հայաստանը, այսինքն՝ Երզրումի, Վանի և Բաղէշի վիլայէթները պաշարման դրութեան մէջ

դնել. ամեն գիրք և լրագրի մուտք խափանել. մինչև անգամ այն գրքերը, որոնք Պօլսի տաճկական գրաքննութիւնից թողյատրւած են, Հայաստան մտնելիս կրկին քննել. Բաֆֆիի, Գամառ-Քաթիպայի, Պէշկիթաշլեանի, Դուրեանի և այլ գրւածքները, ինչպէս և հայ հին պատմագիրները, խստիւ արգելել: Շարականը հրատարակում է իբրև վնասակար գիրք, որովհետև մէջը կան տաղեր՝ նւիրած ս. Վարդանանց և Ղևոնդեանց. Ազերեանի անձեռն բառարանը գրաւում է իբրև յուզող գիրք: «Բօլխները» այնքան վախենում են գրքերից, որ, երբ փողոցով մէկը անցնում է կռան տակին գիրք բռնած, նրանք մօտենում են, առնում, տեսնում և եթէ անվնաս են գտնում՝ յետ են տալիս, իսկ եթէ ոչ՝ տիրոջը տանում են (սէրայլը)...

Սրդարադատութիւն, այն մտքով, որ հասկանում է եւրոպացին՝ ծանկատանում չը կայ: Թէև ծանկատանում երկու տեսակ դատարաններ կան՝ շէրիյէ—մուսուլմանների համար և նիզամիյէ—քրիստոնեաների և մուսուլմանների ու քրիստոնեաների մէջ պատահած վէճերի համար, բայց երկրիս վարչական դրութիւնը այնպէս է, որ դատաւորները և վարչութիւնը ինչպիսի ընթացք ուղենան կը տան գործին. հին կարգ ու կանոնը, միայն ուրիշ ձևով, էլի պահպանւած է: Շէրիյէի դատաստանագիրքը Ղուրանն է իւր Ֆէթուան երով (յօդաժողով): Դատաւորները ու լեւման երից (էրեւանի գիտնական քրտուխթ) ղուրս եկած կադիւն երն են, որոնց նշանակում է ու ընտրում շէյխիւլիսլամը: Նիզամիյէ դատարանները իրանց կազմակերպութեամբ ու օրէնքներով փոխ են առնւած Ֆրանսիականից մի քանի «տաճկացրած» փոփոխութիւններով: Երկրիս ամեն մի վարչական բաժանմունք՝ նահիյէ, ղէզէ, սանջակ, վիլայէթ՝ ունի իւր դատարանը, որի իրաւասութիւնը մեծ կամ փոքր է, նայած բաժանմունքի աստիճանին: Այդ դատարանների մէջ անդամների ընտրութիւնը կախւած է վարչութեան ցանկութիւնից: Դատաւորներին ընտրում է և նշանակում վարչութիւնը: Իւրաքանչիւր վիլայէթում կայ դատաստանական պալատ, որի նախագահը նոյն ուլեմների դասակարգից է և միշտ կարող է տալ գործին այն կերպարանքը, որ իբր թէ խնդիրը կրօնական է և շէրիյէի վերաբերեալ, ուստի պէտք է քննւի Ղուրանի յօդաժողովի համաձայն. և այդ շատ գիւրին է ա-

նել, քանի որ անորոշ են այն խնդիրները, որոնք պէտք է այս կամ այն դատարանում քննեն: Բացի այդ, նիզամիյէի օրէնքները, թարգմանաւ լինելով Ֆրանսիական օրէնսդրական գրքերից բարձր խրթին ռոճով—բոլորովին անհասկանալի են տաճիկ տգէտ պաշտօնեաներին, թէ լեզուի և թէ մտքի կողմից. չէ՞ որ այդ օրէնքները հասկանալու համար հարկաւոր է մի յայտնի զարգացում, կրթութիւն, որը ի հարկէ չ'ունին տաճիկ պաշտօնեաները: Եթէ մեր մաշադիների ձեռքը տանք Ֆրանսիական օրէնքները, թէկուզ թուրքերէն թարգմանաւ, մի՞թէ նրանք կարող են կարգին դատաւորներ դառնալ. նոյնը և տաճիկների համար... Եւրոպական օրէնսդրութիւնը և կադմակերպութիւնը կը պատւաստւի ծանկատանում, երբ այնտեղ կը տարածւի եւրոպական կուտուրը, իսկ մուսուլմանութիւն և քաղաքակրթութիւն բառերը իրար բացասում են:

Քանի որ եւրոպայից Փոքր-Ասիա ճանապարհը բռնում են տաճիկները, քաղաքակրթութեան մուտքը արգելաւծ է Փոքր-Ասիա և կարգ ու բարօրութիւնը չի կարող անցնել Բօսֆորից դէպի ասիական ափը: Մարդիկ են ստեղծում պայմանները. մինչև Փոքր-Ասիայում կը լինին տաճիկները, կը լինին և նրանց ստեղծած պայմանները, կարգ ու կանոնը: Ինչպէս դժւար է, որ տաճիկները Մահմէդի տեղ Գրիստոսին պաշտեն, նոյնքան անհնարին է, որ եւրոպական քաղաքակրթութիւնը իւր կարգ ու օրէնքներով պատւաստւի տաճիկական կեանքում:

Բացի այդ ամենից, տաճիկները անգոր են քրդերին զսպելու: Այդ լեռնաբնակ աւազակաբարոյ ցեղերի հետ կարելի է կռւել միայն՝ տալով խաղաղ ժողովրդին տեղական սեպհական զինուորական ոյժ, միջոց՝ արդարութեան և օրէնքների հիման վերայ պատժել չարագործութիւնները և, վերջապէս, երկրիս այն ազգութեան, որը ընդունակ է քաղաքակրթելու, տալ ազատ զարգանալու և լուսաւորելու պայմաններ, որպէս զի նրանք այդ վայրենիների մէջ կարողանան տարածել գիտութիւնը, մարդասիրութիւնն և կարգ ու կանոնի հասկացողութիւնը: Իսկ ներկայ պայմաններում երկիրս մի այնպիսի վիճակի մէջ է, որ ապստամբութիւնները լեռնական ցեղերի մէջ սովորական բան են: Օրինակ, անցեալ տարի օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներում, Վանի հարաւային կողմերում լեռ-

նական ասորիները ապստամբել էին, տեսնելով որ քրդերից իրանց հասցրած վնասների համար կառավարութիւնը ոչինչ չի անում: Երգրումից զօրք էր ուղարկւած խաղաղացնելու ասորիներին և այդ դէպքի մասին խստիւ արգելւած էր խօսել, որպէս զի լուրը չը հասնի Եւրոպա...

Ասորիների այն ցեղերը, որոնք ապրում են Հայաստանի հարաւարեւելեան սահմաններում, Զուլամերկի մօտերքում և պարսկական սահմանի վերայ, գլխաւորապէս լեռնաբնակ խաշնարածներ լինելով, պահպանել են իրանց վայրենի, բիրտ և պատերազմասէր բնաւորութիւնը: Այդ նեստորականների հոգւոր-աշխարհական պետը, նրանց պատրիարքը, Մար-Շիմօնն է (տէր-Սիմօն), որ կենում է Զուլամերկի մօտ մի վանքում: Իսկ Հայաստանի հարաւարեւմտեան սահմաններում ապրում է ասորիների մի այլ ցեղ, որ կրօնով և սովորութիւններով տարբերում նեստորականներից: Այդ յակոբեանները (Եւտիգէսի վարդապետութիւնն են դաւանում) դաշտաբնակ ժողովուրդ լինելով, աւելի մեծ հակում ունին դէպի լուսաւորութիւնը և խաղաղ կեանքը. դրանք ունին մի առանձին պատրիարք, որ նստում է Ջաֆիրան վանքում, Մարդինէ քաղաքի մօտ:

Ասորիների մէջ կան և կաթոլիկներ:

Թէ նեստորականները և թէ յակոբեանները ընդունում են Պօլսի հայոց պատրիարքարանի իրաւասութիւնը. հայոց պատրիարքարանն է Բ. Դրան և ասորիների միջնորդը: Հայերի թշնամիները աշխատում են հեռացնել ասորիներին հայերից և այդ երկու հարեան ազգերի մէջ ատելութիւն սերմանել: Հայ առաջնորդների և պատրիարքների քաղաքական տակտից է կախւած պահպանել և արմատացնել հայերի և ասորիների մէջ համերաշխութեան զաղափարը:

Ասորիները Թիւրքաց-Հայաստանում գլխաւորապէս Բաղէշի և Վանի վիլայէթների հարաւային մասերում են բնակւած և նրանց թիւը Հայաստանում հասնում է մօտ 50 հազարի: Ասորիները, չը նայած որ իրանց ծագումով ոչինչ կապ չ'ունին հայերի հետ, այնուամենայնիւ իրանց աշխարհայեցողութեամբ և ձգտումներով աւելի մօտ են հայերին քան քրդերը, որոնք, ինչպէս և պարսերը, թէ լեզուով և թէ ծագումով շատ մօտ լինելով հայերին և մի զենդ-իրանական ճիւղին պատկանելով հանդերձ՝ շատ հեռու են հայերից կրօնով,

ձգտումներով և զարգացման աստիճանով: Ուրեմն Թիւրքաց-Հայաստանում այժմ հայերին բարեկամ և մօտ կարելի է համարել միմիայն ասորիներին. և ուսումնասիրել նրանց կացութիւնը, ձգտումները ու դրութիւնը՝ պէտք է լինի Թիւրքաց-Հայաստանի ապագայով հետաքրքրուողների գործերից մէկը, ինչպէս նրանց հետ ունեցած քաղաքական կապը պահպանելը՝ Պոլսի պատրիարքարանի պարտականութիւններից ոչ փոքրագոյնը:

(Կը շարունակի)